

Райымбаев Ч.К. Арынова Н.С.

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АЙЫЛ ЖЕРИНИН
СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮСҮНӨ ТААСИР
ЭТҮҮЧҮ ФАКТОРЛОР**

Райымбаев Ч.К. Арынова Н.С.

**ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО
СТАТУСА СЕЛЬСКОЙ МЕСНОСТИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Ch.K. Raiymbaev, N.S. Arynova

**FACTORS AFFECTING THE DEVELOPMENT OF SOCIO-ECONOMIC
STATUS OF RURAL MENTIONS KYRGYZ REPUBLIC**

УДК: 344:080/45

Бул илимий макалада Кыргыз Республикасынын айыл жериндеги социалдык-экономикалык абалынын өнүгүүсүнө таасир этүүчү факторлору жана негизги көйгөйлөрү каралды.

The scientific article opens up the main influences on the development socio – economic status and basic problems of rural areas of Kyrgyz Republic.

Өлкөнүн жалпы стратегиялык өсүшү жана өнүгүүсү, аларды камсыз кылуучу негизги факторлор аркылуу ишке ашат. Андыктан өлкөнүн экономикалык өнүгүүсүнө, айрыкча айыл жеринин экономикалык жана социалдык абалына таасир этүүчү негизги фактор болуп, айыл-чарбай өндүрүшү эсептелет. Айыл-чарба өндүрүшүн өркүндөтүү жана аны жакшы жолго коюу бир гана айыл жеринин экономикасын эмес, жалпы республикасынын экономикасынын өнүгүшүн шарттайт.

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабына 2009-жылдын 10-апрелинде кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын өнүктүрүү» жөнүндөгү мыйзамында, агрардык секторду каржылоонун багыттары каралган. Бул мыйзамдын 6-бересинде экономиканын агрардык тармагын каржылоо боюнча төмөндөгүдөй багыттар көрсөтүлгөн.

- айыл-чарба продукцияларын өндүрүү;
- айыл-чарба техникаларын жана технологиясын лизингке берүү;
- агрардык секторду каржылоочу кредиттик бирикмелерди уюштуруу;
- айыл-чарба продукцияларын сатып алуу жана кайра иштеп чыгуу.

Бирок мыйзамда көрсөтүлгөн айыл-чарба техникаларын лизингке берүү операциялары натыйжалуу ишке ашырылбай келет. Айыл жериндеги жеке дыйкан чарбачылыгы менен алектенген дыйкандар үчүн каржылоонун бул түрүн пайдалануу бир кыйла оорчулукту жаратууда. Анткени алардын пайыздык төлөмдөрүнүн жогорку болушу, жөнөкөй дыйкандар үчүн оор. Ал эми совет доорунан калган техникалардын эскилиги жетип, көпчүлүгү жарактан чыккан. Кээ бир тоолуу аймактарда техникаларды колдонуу да оорчулукту жаратат. Бул маселени чечүүдө тоолуу

аймактын тургундары салтык чарбачылыкты колдонууда. Салтык чарба жүргүзүү усулун колдонуу иштин жай ыргакта жүрүшүн шарттайт.

1997-жылдан баштап айыл-чарбаны каржылоо үчүн, өлкөдөгү уюшулган микрокредиттик компаниялардын топтук жана жеке түрдө берип жаткан насыялары, айыл тургундары үчүн каржылоо механизмдери, банк мекемелерине караганда жеңил көрүнгөнү менен анын пайыздык көрсөткүчтөрү жогору болгондугуна байланыштуу маселе толук бир жактуу болуп чечилбей келет.

Айыл-чарба тармагындагы айыл жерин каржылоо максатында түзүлгөн «Айыл банкынын» ишмердүүлүгү азырынча өз натыйжасын толук бере элек. Азыркы убакта айыл-чарбасы үчүн 7-9 пайыздык насыялар берилгени менен, ал да чектелген гана өлчөмдө.

Ал эми айыл-чарба продукцияларын кайра иштеп чыгуу үчүн бизде айыл чарба продукцияларын кайра иштеп чыгуучу жеңил өнөр-жай ишканаларынын жоктугу да өзүнчө сөз кылууга арзый турган негизги көйгөйлөрдүн бири. Бул маселе тоолуу аймактарда гана эмес, шаар жерине жакын жайгашкан айылдарда, ал турсун бүткүл Республика боюнча чечилбей келет. Ушул сыяктуу маселелерди чечүүдө мамлекет тарабынан атайын долбоорлор иштелип чыгып, айыл-чарба продукцияларын кайра иштеп чыгаруучу өнөр-жай ишканаларын куру жана мамлекеттик колдоого алуу зарыл. Бул да айыл-чарба продукцияларын өндүрүүчүлөр үчүн, чоң түрткү жана өндүрүлгөн продукцияларды сатуудагы тоскоолдуктарга бөгөт болуп калмак. Бул маселени чечилиши, социалдык-экономикалык маселелеринин чечилиши-не жана айыл калкынын жашоо деңгээлинин өсүшүнө таасир этет.

Жогоруда айтылган мыйзамдын 9-беренесинин 1-пунктунда айыл чарбасын, мамлекет тарабынан колдоонун механизмдери жазылган. Анда айыл-чарба продукцияларын өндүрүүчүлөрүнүн каржылык-насыялык инфраструктурасын түзүү, каржылык-техникалык ресурстардын жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу, айыл чарбасындагы кызмат көрсөтүүлөрдү жогорку деңгээлде уюштуруу, өндүрүлгөн айыл-чарба продукцияларын сактоо, транспортировкалоо

жана кайра иштетүү системасын өнүктүрүү жана башка иш чараларды аткаруу белгиленген. Бирок бул иш-чаралар мыйзамда гана калып, мамлекет тарабынан бул иштер дээрлик аткарылбай келет.

Айыл-чарба иштерин жүргүзүүдө бир гана техникалык камсыздоо эмес, күйүүчү жана майлоочу материалдардын жетишсиздиги, айыл-чарба тармагынын ишмердүүлүгүн жөнгө салуудагы негизги маселелердин катарын толуктайт. Жазгы тала жумуштары башталган убакта, айрыкча дыйкандар үчүн бул маселе орчондуу көйгөй болуп калууда. Күйүүчү жана майлоочу материалдардын жетишсиздиги, алардын бааларынын кымбаттыгы, дыйкандар үчүн бир топ оор маселени жаратууда. Жазгы тала жумуштары үчүн керектелүүчү күйүүчү жана майлоочу материалдар үчүн республикалык бюджеттен субсидияларды бөлүп берүүдө бюджеттин мүмкүнчүлүгү бир топ чектелүү. Ар жылы жаз айларында республикалык бюджеттин күйүүчү жана майлоочу материалдарга бөлүп берген каражаттары, толук камсыз кыла албай келет.

Өлкөдө өндүрүлгөн айыл-чарба продукциялары менен жалпы республиканы камсыз кылууга мүмкүнчүлүктүн бар экендигине карабастан, камсыздоо көрсөткүчү өтө төмөн. Анткени өндүрүлгөн продукцияларга кеткен чыгымдардын жогору болгондугунан улам, өндүрүлгөн продукциялардын өздүк наркы жогорку деңгээлде. Мындай көрүнүш, дыйкандардын бул тармакка караганда башка кирешелүү тармактарга ооп кетүүсүнө негиз болуп калууда. Ал эми мамлекеттин, өндүрүлгөн продукцияларды базар баасынан жогору сатып алууга мүмкүнчүлүгү жок. Буга бир гана каражат маселеси эмес, ошол продукцияларды кайрадан иштеп чыгуучу сектордун дагы жоктугу себеп болот. Жер-жерлерди айыл-чарба продукцияларын кайра иштеп чыгуучу ишканалар ишке киргизилсе дыйкандар үчүн бул маселени жеринде чечүү жолго коюлмак. Бирок бул боюнча мамлекет тарабынан атайын долбоорлор иштелип чыга элек жана бул тармакка инвестицияларды тартуу иштери да жүргүзүлбөй келет. Ошо себептен Кыргызстандын калкы сырттан импорттолуп келген арзан, сапатсыз товарларды керектешүүдө. Ушул жана жогоруда айтылган негизги көйгөйлөр өлкөнүн айыл-чарба өндүрүшүнүн потенциалын төмөндөтүп, дыйкан чарбасын өнүктүрүүдө негизги терс таасир этүүчү фактор болуп калууда.

Жамаатты инвестициялоо жана өнүктүрүү агентствосунун (АРИС) ишмердүүлүгү, Кыргызстандын айыл жерлеринде иш жүргүзүп келишкени менен бул программанын ишмердүүлүгү айыл жериндеги көйгөйлөрдү чечүүдө алсыз бойдон калууда.

2012-2014-жылдарга Кыргыз өкмөтүнүн өнүктүрүү программасын алсак, бюджеттен 1 млрд. сом бөлүнөөрү, айыл чарба техникаларын алып келе турган лизинг компанияларын ачуу, дыйкандарга төмөн пайыздагы насыяларды берүү пландары каралган. Бирок жогоруда айтып өткөндөй жеңилдетилген

7-9%дык насыялар да чектелген гана өлчөмдө берилери белгилүү болду.

Кыргыз Республикасы тоолуу аймак болгондуктан өлкөнүн тоолуу аймактарындагы өнөр-жай өндүрүшүн өнүктүрүү маселеси да өлкөнүн негизги экономикалык өсүшүнүн көрсөткүчүнүн жогору болушун аныктайт. Тоолуу аймактардагы өнөр-жай өндүрүшмүнүн микроэкономикалык кырдаалы, бир эле аймактык деңгээлде гана эмес жалпы республикалык деңгээлдеги экономикалык абалда жөнгө салуучу фактор болуп эсептелинет.

Тоолуу аймактардагы ресурстардын жетишээрлик өлчөмдө экендигине карабастан, аларды кайра иштетүү өтө төмөн деңгээлде. Анткени катал географиялык аймактарда жайгашкан кен-байлыктарды иштеп чыгуу да ошончолук чоң каражатты талап кылат. Кен-байлыктарды иштеп чыгарып жаткан ишканалардын баары эле натыйжалуу (рентабелдүү) көрсөткүчкө ээ эмес. Анын ичинде өлкөдөгү көмүр шахталарынын көпчүлүгү, экономикалык жоготуулардын көптүгүнө байланыштуу иштерин токтотууда. Бирок экономикалык талдоолорго таянып айта турган болсок, тоолуу аймактада өнөр-жайын өнүктүрүү чоң келечекке ээ. Бул өзгөчө тоо-кен өнөр жайына жана отун-энергетикалык комплекстерине мүнөздүү. Аймактарда эмгекти рационалдуу пайдаланууда, натыйжалуу социалдык инфраструктураларды түзүүдө, рыноктук өзүн-өзү жөнгө салуу механизмдерин иштеп чыгууда, чоң масштабдагы кен-байлыктарды казып алууда инвесторлорго стимул түзүп берүү, республиканын тоолуу аймактарын өнүктүрүүнүн негизги экономикалык механизмдери болуп саналат. Бул боюнча атайын нормативдик актылады да иштеп чыгуу зарыл. Ушул сыяктуу тоолуу аймактардагы тоо-кен өндүрүшүн жандандыруу жана өнүктүрүү, айыл тургундарынын экономикалык абалынын жакшырышына оң таасирин тийгизет жана алардын жумуш менен камсыз болушун шарттайт.

Кыргызстандын айыл жеринин социалдык-экономикалык өсүшүнө таасир этүүчү дагы бир фактор катары тоолуу аймактардын, борбордук административдик башкаруу органдарынан алыс жайгашкандыгы. Транспорт жолдорунун абалынын начардыгы авто унаалардын жетишсиздиги бул маселеге кошумча көйгөйдү жаратат.

Мындан сырткары медициналык тейлөөнүн жеткиликтүү эместиги, айыл тургундарынын саламаттыгына байланышкан негизги маселелерди жаратууда. Ошондой эле билим берүү, маданият тармагындагы инфраструктуралардын деңгээлинин төмөндөгү дагы айыл тургундары үчүн негизги маселе болуп калууда. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары үчүн бул маселени чечүү, азыркы Кыргызстандын шартында алып караганда өтө эле оор маселе. Анткени Кыргызстандын тоолуу аймактарда жайгашкан айыл өкмөттөрүнүн дээрлик бары республикалык бюджеттен бөлүнгөн дотациялардын эсебинен каржыланат. Ал эми башка

социалдык инфраструктураларды (мектептер, бала бакчалар, ФАПтар, маданият үйлөрү), курууга, өнөр-жай ишканаларын ачууга атайын республикалык бюджеттен каражаттар бөлүнбөйт. Совет доору урагандан кийин, айылдарда мектептер аз санда гана курулган болбосо, саламаттыкты сактоо мекемелери (ФАПтар, ооруканалар) таптакыр курулган эмес. Мындай көрүнүш, айыл тургундарынын социалдык абалынын начар экендигин айгинелеп турат.

Айыл жерлериндеги коммуналдык тейлөөнүн начардыгы да негизги социалдык маселелердин чечилишиндеги факторлордун бири катары кароого болот. Акыркы 15 жыл аралыгында Кыргызстандын калкынын таза суу менен камсыз болушу 12%га төмөндөп кеткен. «Таза табигат» коомдук бирикмесинин 2011-жылдагы жүргүзгөн талдоосу боюнча, 1990-жылдарда Кыргызстанда калктын таза суу менен камсыз болушу 72%ды түзсө, азыркы күндө бул көрсөткүч 60%ды түзөт. Бул көрсөткүч Кыргызстан ичүүчү суунун запасы боюнча алдыңкы орундарда турганы менен калктын таза суу менен камсыз болушу өтө төмөн деңгээлде экендигин билдирет.

Ошону менен катар эле биздин өлкөнүн айыл жерлеринде газ өткөргүчтөрдүн жоктугу дагы, социалдык өнүгүүнүн бир көрсөткүчүн шарттайт. Бул маселе Кыргызстан Советтер Союзунун курамында турган убакта да чечилген эмес. Бул көйгөй бир гана тоолуу аймактарда эмес, шаар жерине жакын жайгашкан айылдарда да чечилбей келет. Бул көйгөйлөр да айыл жеринин социалдык жактан камсыздальшынын төмөн деңгээлде экендигин көрсөтөт жана калктын жашоо шартынын

начар абалда экендигин тастыктоочу негизги фактор болуп саналат.

Айыл жериндеги социалдык объектилердин начар абалы. Экономикалык объектилердин (ишканалар) жоктугу же иштебей токтоп турушу, айыл тургундарынын арасындагы жумушсуздуктун бирден бир себеби болуп калууда. Ал эми айыл-чарбасындагы фермерлердин, дыйкандардын жүргүзгөн иштеринин натыйжалуулугу төмөн болгондугуна байланыштуу, айыл жаштарынын бул тармакта иштөөдөн баш тартуусуна алып келүүдө. Бул жагдай айыл жаштарынын чет өлкөлөрдө арзан жумушчу күчтөрүн толуктап жатуусуна себеп болууда.

Кыргызстан үчүн миграция көйгөйү эң эле орчундуу маселе боюнча калууда жана калктын сыртка агып чыгып кетүүсү, эмгек ресурстарына жана өлкөнүн демографиялык абалына терс таасирин тийгизүүдө. Бул маселе айрыкча айыл жеринде эң орчундуу көйгөй болуп калууда.

Ушул жана жогоруда айтылган көйгөйлөр айыл жеринин социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө түздөн-түз өз таасирлерин тийгизип келет жана ал көйгөйлөрдүн чечилиши айыл жеринин социалдык экономикалык өнүгүүсүн шарттайт.

Адабияттар:

1. Закон КР «О развитии сельского хозяйства Кыргызской Республики» 2009.
2. Совершенствование форм организации и управления сельской социальной инфраструктуры. НАН КР 2002.
3. Комплексная программа развития КР на 2012-2014 годы.

Рецензент: д.э.н., профессор Абдымаликов К.А.